

Jaromír Krško

EXPRESIVITA V SLOVENSKEJ TOPONYMII A ČO S TÝM SÚVISÍ?¹

V príspevku venujeme pozornosť expresivite v jazyku a jej funkčné uplatnenie v komunikácii a využitie expresivity v propriálnom pomenúvacom akte v toponymii. Využívanie expresívnej vrstvy slovnej zásoby v bežnej komunikácii predstavuje primárny zdroj pre propriálnu sféru uplatňovanú v toponymii s tým, že v tejto oblasti dochádza k posunu a zmene funkcie expresívnej lexiky.

Výskumu expresívnej slovnej zásoby sa v slovenskej lingvistike venovala pozornosť predovšetkým po spoločenských a politických zmenách v roku 1989. Najmä v deväťdesiatych rokoch minulého storočia začali vznikať prvé štúdie, ktoré mapovali aj túto časť lexiky. Oficiálne lexikografické diela, ktoré vznikali po tomto období však „odtajnenie“ tabuizovanej lexiky nereflektovali. Napriek tomu, že expresívna lexika tvorí jednu z najstarších vrstiev slovnej zásoby, je prítomná v každom jazyku a využíva sa v bežnej komunikácii, v oficiálnej spoločenskej komunikácii je potláčaná. Z tohto dôvodu sa aj oficiálne lexikografické diela o expresívnej lexike zmieňujú veľmi málo, dokonca sa tieto slová neuvádzajú ani v nárečových slovníkoch,² napriek tomu, že ide o lexiku hovorových (neoficiálnych) prejavov, ktoré boli zaznamenané v nárečových nahrávkach.

Svedectvom o tom, že oficiálne slovníky nevenovali pozornosť tejto vrstve lexiky, bola absencia recenzií, prípadne akýchkoľvek reakcií na vydanie Najkratšieho slovníka slovenského jazyka (NSSJ), ktorý vyšiel roku 1991. Slovník obsahuje vulgárnu a tabuizovanú lexiku nezahrnutú v dovtedajších lexikografických dielach. A. Rajčanová k tomuto slovníku píše, že „k jeho vydaniu – podľa našich zistení – lingvistická obec v oficiálnych jazykovedných periodikách žiadne stanovisko nezaujala, čo vlastne iba potvrdzuje určitú ‚tradíciu‘, ktorá vo vzťahu k tejto časti slovnej zásoby u nás v poslednom období fungovala.“³

¹ Štúdia je výstupom riešenia projektu VEGA 1/0735/19 *Speleonymá v regionálnych a socio-kultúrnych súvislostiach*.

² Tabuizovaná lexika sa nevyskytuje v Slovníku slovenských nárečí, napriek tomu, že slovník predstavuje reprezentatívne dielo národného jazyka a to ani v prípade, že môžeme uvažovať o nárečovom termíne (napr. spôsob plákania bielizne na potoku), ak obsahuje tabuizovaný lexému. Čiastočne sa expresívna lexika vyskytuje v Gemerskom nárečovom slovníku J. Orlovského, sporadicky aj v ďalších regionálnych slovníkoch.

³ Rajčanová, „Tabuizovaná lexika v lexikografickom spracovaní,“ 209.

Expresívnu lexiku teoreticky analyzoval B. Hochel koncom osemdesiatych rokov minulého storočia,⁴ ktorý v tomto období pripravoval vydanie Slovníka slovenského slangu (1993).⁵ V štúdiu *Tabuizované slová v slovenčine*⁶ používa autor strešný termín *škaredé slová*, pričom si uvedomuje silný subjektivismus vyjadrený hodnotiacim aspektom tohto spojenia a školsko-pedagogický aspekt. B. Hochel si pri tomto termíne zároveň uvedomuje jeho vágnosť a nepresnosť. Pod *škaredými slovami* rozumel nadávky, vulgarizmy, obscénne slová a tabuizmy, ktoré sa jasne črtali práve v prostredí slangu, predovšetkým ak máme na mysli manifestačnú gestačnosť ako jeden z dominantných prvkov slangu. Práve cez vulgarizmy a obscénne gestá sa usiluje najmä mládež zvýrazniť svoju existenciu, pretože podľa jej názoru dospelí môžu hovoriť „takto škaredo“ a predpokladá, že pri používaní tohto druhu lexiky bude dospelá. Vulgárnou lexikou sa mladí ľudia (mylne) snažia preklenúť hranicu medzi dospievajúcimi a dospelými a používaním tejto lexiky sa snažia včleniť medzi dospelých. Hochelovým prínosom v tejto problematike je najmä odhalenie komunikačných kritérií pri zaradení týchto slov do slangu. V slovníku použil množstvo synonymných výrazov, ktoré sa v komunikácii využívajú – od jemnejších expresívnych slov až po veľmi hrubé vulgarizmy.

Spoločenské uvoľnenie v deväťdesiatych rokoch minulého storočia naplno využila literárna postmoderna, v ktorej sa expresívna lexika začala využívať nielen pri charakteristike literárnych postáv, ale aj prostredia, atmosféry, gradácie deja. Do popredia sa dostávala téma zločincov, mafiánskych skupín a podsvetia, pre ktorú je táto lexika príznačná. V súvislosti s obscénnosťou a jej sociolingvistickými parametrami v literatúre hovorí V. Patráš⁷ o faktickej radosť z prekonávania tabu na princípe šoku. Vo svojej štúdiu konštatuje, že „do textu vstupujú „oslobodené“ pomenovania, ktoré donedávna boli proklamatívne umiestnené na okrajových pozíciách národného jazyka. Marginalnosť sa temer výhradne obmedzovala na fungovanie len v tzv. suterénových sociálnych skupinách a komunikačných situáciách s výrazným parametrom ústnosti (hovorenosti).“⁸ V. Patráš hovorí o skupine systémových vulgarizmov, kde tabu ovplyvňuje forma bez ohľadu na sémantické vlastnosti lexémy a kontext jej použitia. V tejto skupine sa

⁴ Koniec osemdesiatych rokov minulého storočia charakterizovalo politické uvoľnenie z bývalého Sovietskeho zväzu, pokusy o spoločenské reformy a čiastočné uvoľnenie cenzúry známe ako glasnosť a perestrojka, ktoré zavádzal najvyšší predstaviteľ ZSSR M. S. Gorbačov.

⁵ O pripravenosti Slovníka slovenského slangu písal B. Hochel v štúdiu *Tabuizované slová v slovenčine* (s. 186) a avizoval, že slovník vyjde vo vydavateľstve Obzor r. 1989.

⁶ Hochel, „Tabuizované slová v slovenčine.“

⁷ Patráš, „Obscénnosť a jej sociolingvistické parametre,“ 129.

⁸ Patráš, „Obscénnosť a jej sociolingvistické parametre,“ 129.

prekonávajú „hlavne jazykové konvencie (aj v slovenčine sú to KO-, PI-, KU-, JE- elementy a ich deriváty, príznačné pre uzavretejšie sociéty).“⁹ Táto štúdia patrí doteraz k najsystematickejším štúdiám v oblasti klasifikácie vulgárnej lexiky.

Expresivitou v toponymii sme sa zaoberali v štúdiu *Vyjadrenie kvalitatívno-quantitatívnych vzťahov v toponymii pomocou expresivity a metafory*.¹⁰ V toponymii sa pomocou expresívnej lexiky najčastejšie vyjadrila vzdialenosti objektu, jeho veľkosti, kvalita (resp. nekvalita) pôdy, vody, výdatnosť prameňa a pod. Tieto atribúty sa v prevažnej miere vyjadrili formou metafory (vzdialené objekty nesú názvy *Amerika*,¹¹ *V Amerike*, *Argentína*, *Austrália*, *Balkán*;¹² vysoko položené miesta v chotári boli pomenované ako *Pod nebom*, *Do raja*, *Peklo*;¹³ veľké objekty boli metaforicky pomenované napr. *Dlhomíle*, malé – *Prchútky* [z prchút – malý človek];¹⁴ nekvalitná, málo úrodná pôda motivovala expresívne nazvané toponymá *Všivavé vršky*, *Všaniny*.¹⁵ Metafora sa uplatnila aj pri nominačných procesoch hydroným – expresívne názvy vyjadrujú zápachajúcu vodu, dravý tok, nebezpečný tok, prípadne taký, ktorý sa často vylieva a spôsobuje hospodárske škody – *Besná voda*, *Darebák*, *Smradlavý jarok*.¹⁶ Spomedzi všetkých druhov toponým sme najvýraznejší výskyt metaforických pomenovaní zaznamenali medzi speleonymami, hoci medzi súborom 7 242 speleoným sme nezaznamenali názvy s expresívnou lexikou, metafora ako prostriedok názvotvorby je sama o sebe expresívna. Je celkom prirodzené, že metafora sa uplatnila pri speleonymách v súvislosti s podobnosťou častí ľudského (prípadne zvieracieho) tela, preto na Slovensku nájdeme jaskyne pod názvom *Brada*, *Hrdlo*, *Koleno*, *Oči*, *Očko*, *Oko*, *Zobák*, *Zub*, prípadne boli názvy motivované svojím tvarom pripomínajúce iné veci – *Gítara*, *Ihla*, *Fajka*, *Gilotína*, *Oltár*.

Expresívna lexika prítomná v bežnej komunikácii je zároveň indikátorom intimity komunikačného prostredia (pri použití expresívnych slov sa v komunikačnej situácii ocitajú len najbližší, teda „naši“ a nie „tí druhí“) – to je zároveň jeden zo základných znakov bežnej komunikácie (v porovnaní s oficiálnou). V súvislosti s používaním expre-

⁹ Patráš, „Obscénnosť a jej sociolingvistické parametre,“ 131.

¹⁰ Krško, „Vyjadrenie kvalitatívno-quantitatívnych vzťahov.“

¹¹ Príklady čerpáme zo spomínanej štúdie *Vyjadrenie kvalitatívno-quantitatívnych vzťahov v toponymii pomocou expresivity a metafory* (2006). Pôvodnými zdrojmi toponým boli záverečné práce študentov slovakistiky na vtedajšej Fakulte humanitných vied UMB a v štúdiu z roku 2006 presne uvádzame autorov týchto názvov. Tu (najmä z priestorových dôvodov) sa odvolávame len na našu štúdiu.

¹² Krško, „Vyjadrenie kvalitatívno-quantitatívnych vzťahov,“ 63.

¹³ Krško, „Vyjadrenie kvalitatívno-quantitatívnych vzťahov,“ 64.

¹⁴ Krško, „Vyjadrenie kvalitatívno-quantitatívnych vzťahov,“ 64.

¹⁵ Krško, „Vyjadrenie kvalitatívno-quantitatívnych vzťahov,“ 64.

¹⁶ Krško, „Vyjadrenie kvalitatívno-quantitatívnych vzťahov,“ 65.

sívnej a vulgárnej lexiky v komunikácii dospelých možno badať dve tendencie – na jednej strane ide o použitie expresívnej lexiky z dôvodu lascivnosti. Počas dialektologických výskumov sme sa stretli s takýmto využitím lexiky najmä vtedy, keď informátori nepovažovali exploatátora za rušivý element, ale komunikovali spontánne a prirodzene (išlo najmä o opakované stretnutia s informátormi, keď opadol pocit cudzosti). V lascivnosti sa dá vybadať aj ďalšia dôležitá funkcia expresívnej lexiky – ozvláštniť ťažký pracovný úkon, teda do určitej miery „spríjemniť,“ zľahčiť náročnú a namáhavú prácu.

Expresívna lexika obsiahnutá v nárečiach (možno hovoriť o bežnej komunikácii) je prítomná aj v pomenovaní okolitých geomorfologických objektov, s ktorými ľudia prišli alebo prichádzajú do styku. Pri výskume (napr. metódou rozhovoru) expresívne toponymá informátori neuvádzajú, prípadne je ich podoba zámerne hláskoslovne zastretá, čím sa eliminuje vysoká expresivita motivujúceho apelatíva. Hoci súhlasíme s názorom J. Pleskalovej, že toponymá metaforického charakteru možno považovať „za metafory len v momentu tvůrčího aktu, kedy pojmenovateľ volí jméno... Jakmile se metafora stane jménem konkrétního objektu, přestává být důležitý její apelativní význam, do popředí se dostává plnění onymických funkcí a jména metaforického původu se začínou chovat stejně jako ostatní pomístní jména.“¹⁷ Pokiaľ je sémantika toponyma zreteľná, je zreteľné aj expresívne motivujúce apelatívum, informátori vnímajú expresívnu hodnotu pôvodného apelatíva, nie neutralitu propria. Pri výskume toponymie obce Muráň, sme zistili hovorové (živé) toponymum *Chajlúky*¹⁸ – ide o lúku (oficiálne pomenovanú *Medzi vodami*), ktorú často zaplavujú okolité potočky. Expresívny názov bol motivovaný apelatívom *chuj* – mužský pohlavný orgán, alebo *chujovina* – hlúpa vec,¹⁹ podoba prvej časti kompozita – *chaj* (namiesto *chuj*) zmierňuje expresívnosť pomenovania, zostáva však stále sémanticky priezračná, aby vyjadrila negatívnu vlastnosť objektu. Negatívnu polohu (pole orientované na severovýchodnú stranu) vyjadruje expresívny názov *Sráč*. Podľa informátorov úrody tu bolo vždy málo a bola nízkej kvality. Nemetaforický, ale expresívny názov *Zasraná medza* (chotár obce Selce) označoval jedinú medzu na poli, kde všetci vykonávali svoju potrebu.²⁰ Expresívne vyjadrenie vysoko položeného poľa sme zistili v názve *Ustrance*²¹ – podľa informátorov išlo o pole na vrchole kopca s ťažkým prístupom, kam museli náradie na orbu vyniesť na vlastných pleciah. Lexikálny zá-

¹⁷ Pleskalová, „Pomístní jména metaforického původu,“ 191.

¹⁸ Krško, „Vyjadrenie kvalitatívno-quantitatívnych vzťahov,“ 64.

¹⁹ Hochel, *Slovník slovenského slangu*, 89.

²⁰ Krško, „Vyjadrenie kvalitatívno-quantitatívnych vzťahov,“ 64.

²¹ Krško, „Vyjadrenie kvalitatívno-quantitatívnych vzťahov,“ 64.

klad pomenovania je sloveso *usrať sa* – ťažko sa nadrieť, vyvinúť veľkú námahu.

S expresivitou názvov sme sa často stretli pri hydronymách, predovšetkým v súvislosti s charakterom a vlastnosťami toku, slabou výdatnosťou prameňa, zdravotne nevyhovujúcou vodou v minulosti alebo prítomnosti. Expresívne slová môžu charakterizovať zápach alebo účinok vody – takto boli motivované pramene *Smradľavá voda*, *Smradľavka*, pretože voda obsahuje sírovodík, ktorý svojím zápachom pripomína pokazené vajcia; pri názve studničky *Kakajka* by sme očakávali, že voda môže byť znečistená, ale informátori uviedli, že ide o pitnú vodu, ktorá má mierne laxatívne účinky; studnička nazvaná *Prdlička* bola motivovaná tým, že voda spôsobuje plynatosť čriev. Názov vodného prameňa môže byť motivovaný aj jeho okolím – prameň pomenovaný *Riľ* motivovali dva kamene, ktoré ho obkolesovali a tvarom pripomínali túto časť ľudského tela. Znečistený vodný tok môže byť pomenovaný názvami motivovanými slovesom *srať* – vypúšťať výkaly²² – v povodí Hrona sa nachádzajú vodné toky *Serava* a *Zasraná*.²³ V Revúcej sa po druhej svetovej vojne na potoku *Zdychava* nachádzala hať pomenovaná *Cicmoška*. Koreňová morféma *cic-* sémanticky poukazuje na oblasť prs (ľudia sa tu kúpali vyzlečení do pol pása, čo v tej dobe bolo porušením spoločenského tabu). Spoločenské odsúdenie sa prenieslo aj do hanlivosti názvu, o čom svedčí morféma *-oš-*, ktorou sa označujú osoby podľa typických vlastností (*hladoš*, *hraboš*, *kradoš*), v tomto prípade *cicmoš*.²⁴

Expresivita v toponymii môže vzniknúť aj postupnými vývojovými zmenami v jazyku, najčastejšie desémantizáciou pôvodnej motivácie toponyma. Takéto názvy často podliehajú tzv. ľudovej etymológii, čo môže niekedy vyústiť do snahy premenovať toponymum. V minulosti došlo v roku 1955 ku zmene názvu obce Pucak v okrese Svidník na Korunkovú, pretože apelatívum *pucak*, *pucka* vo východoslovenských nárečiach znamená penis. Podobne bola premenovaná obec Svinia v okrese Prešov z dôvodu identickosti ojkonyma a nárečovým apelatívom *šviňa* = sviňa.²⁵

Druhou tendenciou pri používaní expresívnej a vulgárnej lexiky v komunikácii dospelých je (pseudo)eufemizácia vulgarizmov a expresívnych výrazov pomocou ojkonym. Ide tu o náhradu vulgarizmov (povedané slovami V. Patrása – „KO-, PI-, KU-, JE- elementov a ich derivátov“) ojkonymami – podmienkou je, aby vulgarizmus hláskovou stavbou pripomínal ojkonymum, prípadne aby mal rovnakú za-

²² KSSJ, 698.

²³ Krško, „Vyjadrenie kvalitatívno-kvantitatívnych vzťahov,“ 65.

²⁴ Krško, *Terénne názvy z Muránskej doliny*, 130.

²⁵ Majtán, „Spoločenské fungovanie toponyma,“ 48.

čiatočnú slabiku – poslať niekoho *do Rykynčíc, do Rybárpoľa, do Piteľovej, do Prčic, do Pukanca...*

Eufemizácia pomocou ojkónym môže slúžiť aj na zjemnenie negatívnych informácií o duševnej chorobe, odňatí slobody a pod. Tieto informácie sa eufemizujú prostredníctvom známych informácií o výskyte objektov v danom meste (psychiatrické liečebne a ústavy pre duševne chorých, väzenia atď. – *ísť do Plešivca, do Kremnice, do Sučian, do Nitry, do Pezinka* = byť hospitalizovaný v ústave pre duševne chorých; *ísť na Prednú Horu* = podrobiť sa protialkoholickému liečeniu; *dostať sa do Leopoldova, do Ilavy* = ísť do väzenia). M. Majtán však upozorňuje, že „takéto používanie názvov na eufemizáciu je však štylisticky a zemepisne obmedzené.“²⁶ Zámernú expresivitu skutočne existujúcich ojkónym môžu využívať spisovatelia na charakteristiku prostredia literárneho diela, prípadne môžu takéto „hovoriace“ názvy cielene vytvárať – literárne deje J. Chalupku sa odohrávali v *Kocúrkove*, v *Chudobiciach*, *Hladoviciach*, *Žebrákoviciach*, J. M. Hurban písal o *Bruchoslaviciach*, postavy M. Kukučina žili v *Mrhanove*, *Domaniciach*, *Koprcanoch*, *Chlastave*.²⁷

Na záver môžeme konštatovať, že expresívna lexika patrí k východiskovým motivantom slovenských toponým rovnako ako neutrálna lexika. Prevažnú väčšinu toponým s expresívnou motiváciou tvoria názvy utvorené metaforicky a týkajú sa všetkých druhov toponým. Napriek tomu sa metaforické pomenovania uplatňujú predovšetkým v speleonymii a hydronymii. pri speleonymách názvy reflektujú časti ľudského tela (*Brada, Hrdlo, Kolená, Oči, Očko, Oko, Zobák, Zub*), prípadne boli motivované podobnosťou vecí bežnej potreby (*Gitara, Ihla, Fajka*). Metaforické toponymá vyjadrujú vzdialenosť, nekvalitnú pôdu, nevhodnú polohu a pod. V komunikácii sa však využívajú niektoré ojkonymy aj opačne – na eufemizáciu vyjadrovania, keď v prehovore nahrádzajú vulgarizmy.

Otázka na záver – čo súvisí s expresivitou (nielen) v toponymii? Expresívna lexika v bežnej komunikácii slúži na vyjadrenie postoja, emócií. V komunikácii blízkych osôb môže expresívna lexika pôsobiť na jednej strane lascívne, na druhej strane je snaha „maskovať“ vulgarizmy inými prostriedkami, ktoré zároveň jemne naznačujú pôvodné expresívne výrazy. Prítomnosť tejto lexiky v toponymii, ale aj vo folklóre, ľudových piesňach, stredovekej vagantskej poézii mala byť ventilmom emócií pri ťažkej práci a „spríjemniť“ namáhavú prácu.

²⁶ Majtán, „Spoločenské fungovanie toponyma,“ 48.

²⁷ Pozri aj Majtán, „Spoločenské fungovanie toponyma,“ 48.

Zoznam použitej literatúry

- Hochel, „Tabuizované slová v slovenčine“ = B. Hochel, „Tabuizované slová v slovenčine,“ *Studia Academica Slovaca* 17 (Jozef Mistrík ed.) (Bratislava 1988) 179-187.
- Hochel, *Slovník slovenského slangu* = B. Hochel, *Slovník slovenského slangu* (Bratislava 1993).
- KSSJ = J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj (red.), *Krátky slovník slovenského jazyka*. 4. doplnené a upravené vydanie (Bratislava 2003).
- Krško, *Terénne názvy z Muránskej doliny* = J. Krško, *Terénne názvy z Muránskej doliny* (Banská Bystrica 2001).
- Krško, „Vyjadrenie kvalitatívno-quantitatívnych vzťahov“ = J. Krško, „Vyjadrenie kvalitatívno-quantitatívnych vzťahov v toponymii pomocou expresivity a metafory,“ *Slavica Slovaca* 46/1 (2006) 61-68.
- Majtán, „Spoločenské fungovanie toponyma“ = M. Majtán, „Spoločenské fungovanie toponyma,“ *Spoločenské fungovanie vlastných mien. VII. slovenská onomastická konferencia. (Zemplínska šírava 20.-24. septembra 1976.) Zborník materiálov* (M. Majtán red.) (Bratislava 1980) 43-49.
- Patráš, „Obscénnosť a jej sociolingvistické parametre“ = V. Patráš, „Obscénnosť a jej sociolingvistické parametre. (Na fragmentoch slovenskej prózy 90. rokov),“ *Studia Academica Slovaca* 26 (Jozef Mlacek ed.) (Bratislava 1997) 127-136.
- Pleskalová, „Pomístní jména metaforického původu“ = J. Pleskalová, „Pomístní jména metaforického původu,“ *IX. slovenská onomastická konferencia, Nitra 26.-28. júna 1985. Zborník referátov* (Milan Majtán ed.) (Bratislava 1987) 188-193.
- Rajčanová, „Tabuizovaná lexika v lexikografickom spracovaní“ = A. Rajčanová, „Tabuizovaná lexika v lexikografickom spracovaní (diachrónny pohľad),“ *Varia VI. Zborník materiálov zo 6. kolokvia mladých jazykovedcov konaného v Modre-Piesku 27.-29. 11. 1996* (Bratislava 1997) 208-217.